

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍՍՐԳԻՍՅԱՆ

Մ Ա Կ Ա Ր Ա Վ Ա Ն Ք

1. ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անդրկովկասյան երկաթուղու Աղստաֆա կայարանից, ասֆալտապատ խճուղով դեպի Իջևանի շրջկենտրոնը գնալիս, ուշադիր ուղևորը աչ կողմից, անտառապատ լեռան դեպի դաշտ առաջացած բարձունքի վրա, կնկատի վերասլաց մի շենք. դա պատմական Մակարավանքի Մեծ եկեղեցու գմբեթն է:

Դեպի հուշարձանը տանող ճանապարհը Մուռ կամուրջից¹ (Камбий мост), գյուղամիջյան ճանապարհով գնում է 3 կիլոմետր հեռու գտնվող, սարի ստորոտում, այգիների մեջ փռված Աշաջուր գյուղը: Մինչև այդտեղ ճանապարհը հարմարեցրած է ավտոմեքենաների հաղորդակցության համար, իսկ ճանապարհի մնացած՝ խիստ թեթևամբ վեր բարձրացող՝ մասը կարելի է գնալ ոտքով, սայլով կամ գրաստով:

Հուշարձանը՝ ավելի ճիշտ՝ այդ անունով կոչվող հուշարձանների խումբը, գտնվում է գյուղից արևմուտք, 2,5—3 կիլոմետր հեռավարությամբ, Նալթոբյան (Պայտաթափ)

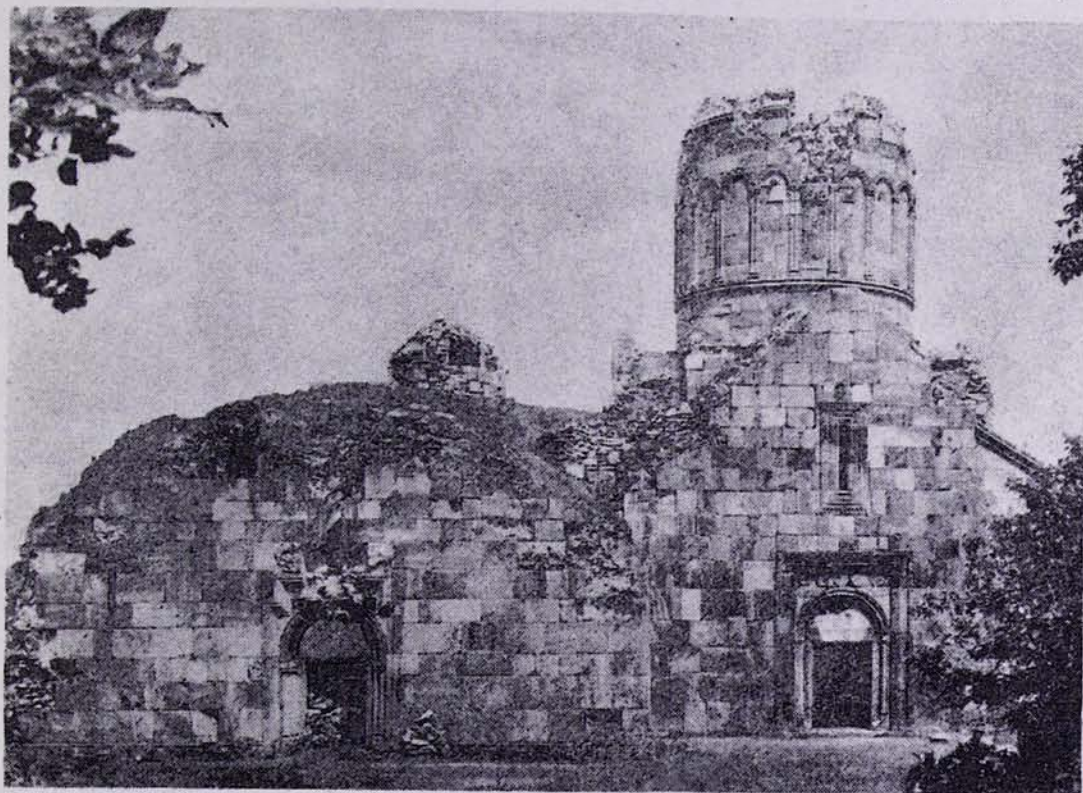
1. Ի դեպ, պետք է ասել, որ նախկին Մուռ կամուրջից քիչ վերև (դեպի հոսանքով), Մովեսական իշխանության օրոք, Աղստե գետի վրա, կառուցված է մի նոր, լայն, գեղեցիկ կամուրջ: Այնպես որ, ներկայումս «Մուռ կամուրջ» անունը մնում է իբրև հնի վերապրուկ:

լեռան լանջի բարձրության երկրորդ կեսում, երկու ձորակների մեջ ձգվող, մի կարճ լեզվակի վրա: Շուրջը մարդու ձեռքով նվաճված դարավոր անտառի վերջին ալիքն է, իսկ աճած մատղաշ ծառերի, թփուտների և մոշի մացառի խճճված պուրակներ: Մեջընդմեջ, մարդու գոտկատեղին հասնող, ծաղկաշատ խոտով պատած բացուտներ են. տեղ-տեղ շրջապատի վրա իշխում են հսկա ծառերի սաղարթները: Երբեմն պատահում են հասկերի ծանրությունից պառկած ցորենի արտեր: Այստեղ բնության և մարդու անվերջ պայքարի առաջավոր դիմն է: Բավական է, որ թուլանա մարդու պայքարի թափը, և ահա բնությունը արագությամբ հարձակման է անցնում, ոչ միայն վերադարձելով յուր կորցրած դիրքերը, այլև ոտնակոխ անելով և կլանելով մարդակերտ ամեն ինչ: Այս բանն ավելի աչքի է ընկնում, երբ մոտենում ևս հուշարձանին:

Ահա, անտառային, դեպի վեր՝ արևմտակողմ՝ բարձրացող կածանը մի փոքրիկ պտույտով թեքվում է դեպի արևելք: Պտույտի եզրին աճել է մի հինավուրց հսկա ծառ, որի ամհհի, հզոր արմատների վրա բարձրացած մնացել է մի խաչքարի միակուտր մեծ պատվանդանը: Քիչ հեռվում, նույն ծառի տակ, ընկած է յուր գահից ցած դուրված խաչքարը: Մառի արմատները նստած են այն ժայռին, որի վրա տեղավորված է եղել խաչքարն յուր պատվանդանով: Այս ծառ-

ույց դեպի հուշարձանը տանում է մի կարճ և լայն ճանապարհ, որն ավելի նման է շրջակա կանաչի մեջ բացված մի տունի, որի ծայրին վանքի գլխավոր մուտքն է՝ կամարակապ դարբասը: Դեռ կանգուն է շիրտաքարերից, կրաշաղախով շինված աղեղնաձև թաղը: Դարբասի երկու կողմից, մուտքի կողերը կաղմող ժայռերի վրա, աճել են երկու մեծ և բազմաթիվ ավելի փոքր ծառեր, իրենց արմատներով գրկած ժայռը և դարբասի քարերը: Փոքրիկ, դեռ նոր աճող ծառատունկերը տեղավորվել են նաև դարբասի թաղի վրա: Ծառերի տակ, քարերի վրա և արանքներում համատարած խոտ է և

խիտ բուսած ծառերով և մացառով: Այդտեղ մտնել հնարավոր է միայն մարմնի բաց մասերի մաշկի քերծվածքների և հագուստի պատույթների գնով: Հախուռն թափով հարձակման անցած բնությունը չի խնայել նաև այնքան խնամքով և հոգատարությամբ, կարծր քարից և ամուր կրաշաղախով կառուցված հուշարձանները: Դեռևս 1950 թվականին վաճառի տանիքը իրար խճճված մեծ ու փոքր ծառերի, մացառների և խոտի անանցանելի բավիղ էր, իսկ բակը մտնել հնարավոր չէր առանց ցաքհատի կամ գերանդու օգնության: Այդ թվականին, ճարտարապետական հուշարձանների պահպա-

Ժամատունը և Մեծ եկեղեցին արևմուտքից

մամուտ: Դարբասից ներս մի բավական բնորոշ դարձակ բակ է: Բակի աջ կողմում, հուշարձանների խմբի հարավ-արևմտյան անկյունում, միաբանության բնակարանների մի մասն է ընկած, դեռևս կանգուն մնացած պատերով. սակայն այդ բոլորը լուծված է

նության կոմիտեի ջանքով, վանքի տանիքը և բակը մաքրվեցին բուսականությունից: Սակայն այժմ, երեք տարի անց, նորից ծիր և ճշտվեր են սովել քարերի արանքում թաքնված արմատները, և բնությունը նորից հարձակման է անցել:

2. ԴԻՐՔԸ

Իր տեղադրությամբ՝ Մակարավանքը, մեր վանքերից շատերի նման, հիսնալի դիրք ունի: Դա և Ուլունթալա գյուղից վերև գրո-

նրվող Սրվիկի վանքը մի մի դիտարաններ են Աղստե գետի լայնարեղան ձորի ձախ և աջ ափերին, լեռների բարձունքում թառած: Այդ

կետերից, դեպի դաշտ իջնող լեռնալանջերի և բլրաշարքերի գլխավերևում, մի հոյակապ տեսարան է բացվում դեպի Քուռ գետի ափերին ձգվող լայնատարած տափաստանները և դրանց մեջ երևում են օազիսների նմանող, այս ու այն տեղը ընկած բնակավայրերը, իրենց գունագեղ ու բերրի ցանրադաշտերով և ծառաստաններով, հեռու,

հեռու, մինչև հորիզոնում ձգվող Կովկասյան միգապատ լեռների կապտավուն երկզրերոք մեր նախահայրերը մեծ և գեղարվեստական ճաշակի տեր մարդիկ են եղել, որոնք իմացել են իրենց փառավոր վառուցվածքները ներդաշնակել բնության գեղեցկության հետ և այն էլ լավագույն ձևով:

3. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Մակարավանքը, կազմությամբ ու չափերով, հայկական միջակ մեծությամբ վանքերից մեկն է. սակայն յուր գեղեցկությամբ, ճարտարապետական ու շինարարական արվեստով, մանավանդ քանդակադարձերի ներություններով և կատարելությամբ, մեր առաջնակարգ հուշարձանների թվին է պատկանում:

Մեր երկրի քաղաքական և մշակութային կենտրոններից հեռու ընկած լինելու հետևանքով (Նրեանից մոտավորապես 160 կիլոմետր հեռու է), Մակարավանքը, հայկական արվեստի նշանավոր կոթողներից շատերի նման, մինչև վերջերս շատ քչերին էր ծանոթ: Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում, այդ հուշարձանները սկսեցին գրավել ճարտարապետների, բանասերների և տու-

րիստների ուշադրությունը, նկարահանվեցին և չափազորվեցին: Իհարկե, չի կարելի ասել, թե այս հուշարձանները և դրանց շրջակայքը, որտեղ բավական թվով բնակավայրեր են եղել, լրիվ ուսումնասիրված են: Դեռ շատ բան թաղված է հողի տակ և ծածկված ծառերի և մացառների մեջ:

Մակարավանքի հուշարձանների խումբը հետևյալ շենքերից է բաղկացած. երեք եկեղեցիներ (Հին, Մեծ և Փոքր), ժամատուն, գավիթ, նշխարատուն, մատուռ, դարբաս, աղբյուր, բնակելի և օժանդակ շենքեր, պարիսպ և գերեզմանատուն: Այստեղ թվարկված են միայն կարևոր հուշարձանները, որոնք, սակայն, ճարտարապետական և շինարվեստի տեսակետից, իրարից տարբեր արժեք ունեն:

4. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախքան մի առ մի հուշարձաններից յուրաքանչյուրի նկարագրությանն անցնելը, կրկնությունից խուսափելու նպատակով, կարևոր ենք համարում մի քանի՝ ընդհանուր բնույթ կրող հարցերի շուրջ կանգ առնել:

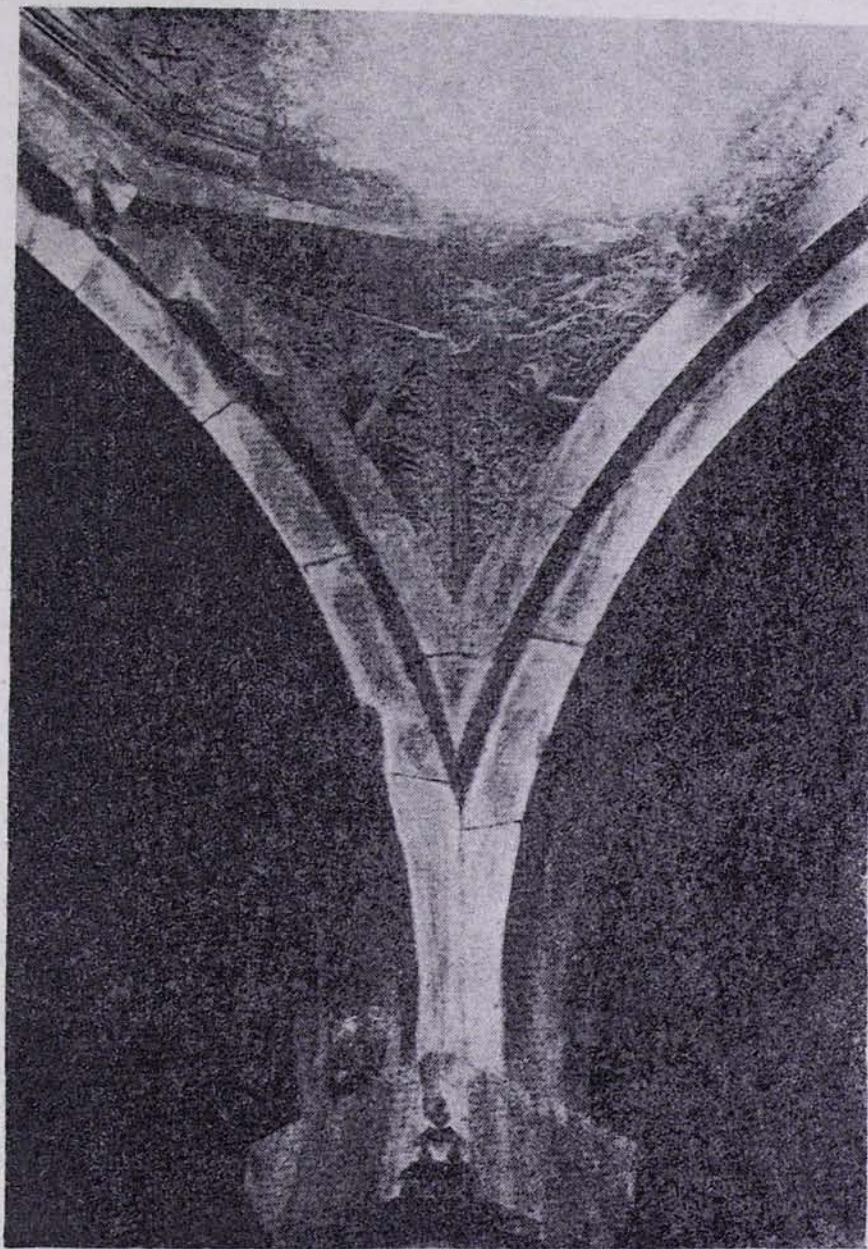
ա) Հուշարձանների դրուքյունը.— Բոլոր հուշարձաններն էլ շատ վրամ քիչ չափով վնասված են: Համեմատաբար լավ դրության մեջ են մնացել եկեղեցիները, ժամատունը, մատուռը, դարբասը և մասամբ նշխարատունը: Դրանք բոլորն էլ, կլիմայական փոփոխությունների և հաճախակի երկրաշարժների հետևանքով, ճեղքվածքներ և փլվածքներ են ստացել, տեղ-տեղ քարերը խարխրված են: Փլված են Մեծ եկեղեցու վեղարն ամբողջովին, իսկ Հին եկեղեցուն՝ մասամբ: Շատ է վնասված Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատը, իսկ տանիքի հարավ-արևմտյան սահման (թեք տանիքը—скат) բոլորովին փլել է, որի հետևանքով վնասվել է դրա տակի կամարակապ խորը, եկեղեցու ներսից: Վտանգավոր դրության մեջ են Մեծ եկեղեցու արևմտյան և հարավային ճակատները, դեպի բակի կողմը հակված լինելու պատճառով: Ծափված են Փոքր եկեղեցու գմբեթի և տանիքը. շատ տեղերում քարերը խախտված են: Թափված են: Քանդված է նշխարատան արևելյան պատը: Քայքայված են

ժամատան արևմտյան ճակատի վերին շարքերի, անկյունների և հարավային ճակատի (գավթի մեջ բացվող) քարերը, որոնց մի մասը թափված է: Քանդված է երդիկի վերնաշարքը: Հուշարձանների չափազորության ժամանակ պարզվեց, որ ժամատան հյուսիս-արևմտյան անկյունը 17 սանտիմետր իջվածք ունի, հորիզոնական գծի համեմատությամբ և դրա հետևանքով վտանգավոր ճեղքվածքներ են առաջացել հյուսիս-արևմտյան սյան մեջ և արևմտյան պատը մեջ տեղից՝ մոտքի և դրանից վերև բացվող լուսամուտի գծով, այսինքն ամենաթույլ տեղում, պարզապես կոտրվել է: Եկեղեցիների, ժամատան, նշխարատան և մատուռի ծածկի կղմինտրաձև սալերը՝ պոկված են, բացառությամբ ժամատան հարավ-արևելյան թեքության և Փոքր եկեղեցու ծածկի մի մասի: Քանդված է նաև դարբասի ճակատը կազմող, սրբառաջ քարերից շինված կամարը: Դավիթը բոլորովին քանդված է և այդ շենքից մնացել են գետնից քիչ բարձր պատերի հիմնաշարքը և երկու սյուների խարիսխները: Աղբյուրի շենքը քանդված է և դրանից

1. Ծածկի կղմինտրի որևէ հետք չի գտնվել, ուստի և կարծում ենք, որ բոլոր կարևոր շենքերն էլ սալերով են ծածկված եղել:

մնացել է պատերի ստորին մասը 1,5—2 մետր բարձրությամբ: Բնակելի շենքերը բոլորն էլ քանդված են: Նույնը պետք է ասել նաև պարսպի մասին, որի շատ չնչին հետքերն են միայն մնացել:

տական շրջանում, տեղական աղգարնակչությանը օգտագործել է այդ պատրաստի շինանյութը, ոչ միայն թափված քարերը տանելով, այլև քանդելով և հանելով ինչ որ հնարավոր և հեշտ է եղել: Դրա ապացույցը

Ժամատան հյուսիս-արևելյան սյան վերիի քանդակազարդ առագաստը

Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ թափված քարերից շատ չնչին մասն է տեղում մնացել և այն էլ հիմնականում մեծ և ծանր քարերը: Հավանաբար, նախասովյե-

մնում է Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, մուտքից աջ, որտեղ մի շատ մեծ քար փորձել են սեպերով ճեղքել և հանել, գուցե և պատը փլցնել: Քարը ճեղքվել է, բայց

կտորները հանել չեն կարողացել: Ասում են, որ աշաղտըցիները Մակարավանքի քարերով իրենց գլուխի եկեղեցին են շինել: Թե որքան ճիշտ է այդ, ասել չենք կարող:

բ) Եփեսացիք.— Մակարավանքի բոլոր հուշարձաններն էլ (կարևորները) շինված են քարով և կրի ամուր շաղախով: Աղյուս և կղմինտը չի պատահել, որից պետք է եզրակացնել, որ թրծված կավի արտադրանք այս հուշարձաններում չի գործածվել, բացառությամբ ջրատար խողովակների, որոնց գործածությունը հաստատում են մեղինից առաջ հուշարձաններն այցելող բանասերներից ու մանր:

Մակարավանքի հուշարձանների շինարարության մեջ գործ է ածված երկու տեսակ քար: Գլխավոր հուշարձանները—եկեղեցիները, ժամատունը, մատուռը, աղբյուրի շենքը, թերևս և գավիթն ամբողջովին, իսկ դարբասը մասամբ (ճակատը)—շինված են շատ ծանր և կարծր քարից՝ ֆիլզիտային տուֆից: Չնայած իր կարծրությանը, այդ քարը հիանալի տաշվում և լավ հղկվում է: Այդ քարի վրա են փորագրված հուշարձանների բոլոր նուրբ քանդակները և որևէ տեղ, մուրճի հարվածից, քարը կտրված չէ: Այս շինանյութի առավելությունն է նաև այն, որ քարերը մի գույնի չեն, այլ տարբեր գույների և երանգների—կաթնագույն, բաց վարդագույն, բաց մանիշակագույն, բաց մոխրագույն, մուգ մոխրագույն, բաց և մուգ դարչնագույն և այլն: Գույների և երանգների այդ առատությունը մի առանձին կենսախիղ տեսք է տալիս հուշարձաններին և գեղեցիկ կերպով ներգաշնակում է շրջակա կանաչին և տեղ-տեղ խորհրդավոր ու մշուշապատ խիտ սաղարթներին:

Քարերի չափը տարբեր է, մեծ մասը միջակ (0,5—1 մ.), սակայն հաճախ պատահում են 2—2,5 մ. երկարությամբ քարեր, հատկապես Մեծ եկեղեցու մույթերին, բեմի ճակատին, մուտքերի շրջանակներում (բալավոր, վերնասյամ, ճակատաքար), տեղ-տեղ պատերի մեջ. իսկ ժամատան սյուները մեկական քարից հսկա գլաններ են, ամենաճիշտ պրոֆիլով և նուրբ տաշվածքով: Այդ հսկա քարերի ձևավորման սքանչելի կատարումը և դրանց տեղադրության մեջ ցուցաբերված մեծ վարպետությունը հիացմունքի են արժանի:

Թե ո՞րտեղից է բերված այդ հիանալի շինաքարը, դեռևս պարզված չէ. համեմատյան դեպս վանքի մոտերքում այդպիսի քարահանք կա միայն 1,5 կիլոմետր հարավ-արևմուտքում, Պիպիս գյուղատեղի մոտ:

Մնացած հուշարձանները—նշխարատունը, դարբասի թաղը և բնակելի շենքերը շինված

են կրաքարից, որի հանքը գտնվում է տեղում:

դ) Քանդակագործ.— Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների մեծագույն մասը շատ կամ քիչ չափով զարդարված են բուսական և երկրաչափական բնույթի քանդակներով, որոնցից շատերն արվեստի գլուխգործոցներ են. սակայն որևէ այլ տեղ այնպիսի սքանչելի և նուրբ քանդակներ չկան, ինչպես Մակարավանքում: Չի կարելի ասել, որ այս հուշարձանները չափազանց շատ քանդակներով ծանրաբեռնված են: Դրսից քանդակված են գլխավորապես մուտքերի և լուսամուտների շրջանակները, իսկ ներսից՝ Հին և Մեծ եկեղեցիների բեմերի ճակատները, իսկ ժամատան մեջ՝ սյուների խողովակներից վեր՝ երդիկի առագաստները: Սակայն լավերի մեջ կան մի քանի լավագույնները, սքանչելիները: Իրեն քանդակագործության գլուխ-գործոցներ պետք է համարել ժամատան երդիկի առագաստների, իսկ Մեծ եկեղեցու մեջ՝ բեմի ճակատի քանդակները: Ժամատան երդիկի առագաստների երկուսական եռանկյուն սալերը լայն ճյուղավորված և մեծ ճաշակով կատարված քանդակներով են ծածկված: Առագաստների կենտրոնական մասում տեղավորված են թուռնների և մարդու գլուխ ունեցող առասպելական կենդանիների ցցուն բարձրաքանդակներ, որոնցից մի քանիսը կիցվածքի վեհություն և դիմագծերի նուրբ արտահայտություն տան: Այլ բնույթ ունեն Մեծ եկեղեցու բեմի ճակատի բարձրաքանդակները: Բեմի 5 մետրաչափ ճակատն առնված է 6 կտոր քարից կազմված մի երկար և նեղ շրջանակի մեջ, որը զարդարված է ոչ խոր փորված և առանց մանրամասնությունների քանդակներով: Այդ շրջանակի մեջ դրված են երկու հսկայական սալեր: Այդ սալերի վրա, խճանկարաձև դասավորված են երեք շարք քանդակներ: Վերին և ստորին շարքերում քանդակներն առնված են ութանկյուն աստղերի մեջ, եղբրված գույգ՝ դրսից հարթ և ներսից կիսագլանաձև՝ շրջանակներով, որոնք իրարից բաժանված են խոր ալկոսով: Յուրաքանչյուր շարքում կան 13 աստղեր: Միջին շարքում տեղավորված են 12 հատ ութանկյուն պնակներ: Բոլոր պնակների և աստղերի մի մասի քանդակները բուսական բնույթի են, իսկ աստղերի մնացած մասի մեջ, բուսական զարդանկարների ֆոնի վրա քանդակված են հուշկապարիկներ և ջրի մեջ զալարվող ձկներ և մի տեղ մարդու քանդակ, նավի մեջ: Աստղաձև քանդակներն իրարից բաժանվում են ումբաձև փոսերով: Թե՛ ձկները և թե՛ մարդու գլուխ ունեցող կենդանիները (հուշկապարիկները) բոլորն էլ

շարժում, կյանք են ցուցաբերում: Այդքան քանդակներից որևէ մեկը մյուսին չի նմանում և այս ամենը կերտված է վերին աստիճանի նրբությամբ, ճաշակով և աննման վարպետությամբ, մաքուր, հստակ և հատու

շելուց, որով է՛լ ավելի շեշտվել և ցայտուն են դարձել աստղերն ու պնակներն իրենց քանդակներով: Այդպիսով արվեստագետը իսկական վարպետության հետ միաժամանակ ցուցաբերել է նաև իր մեծ ճաշակը:

Փոֆր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

շրջագծերով: Վերը հիշեցինք, որ աստղաձև քանդակներն իրարից բաժանված են ռոմբաձև հարթ փոսերով: Քանդակագործը խուսափել է այդ փոսերի մակերեսի վրա որևէ դիժ քա-

նկատի ունենալով բանասեր Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի «Արցախ»ի 374-րդ էջում տված նկարագրությունը, վարելի է ասել, որ Մեծ եկեղեցու այդ քանդա-

կազարդ ճակատը գույնզգույն ներկված է եղել, և այն էլ այնքան հաջող, որ բանասերը ներկերի գույնը վերագրել է քարերին: Նա գրում է. «Հրաշալի և ուշագրավ է բեմի ժողովրդահայաց ճակատն, որ շինված է գույնզգույն քարերով և զարմանազան ներբաքանդակ նախշերով»: Ներկի հետքը ներկայումս նկատելի է միայն շրջանակի մի քարի վրա՝ կանաչ գույնի, որը թարմ մամուռի տպավորություն է թողնում:

Մակարավանքի քանդակազարդերի մասին խոսելիս, պետք է նշել նաև մի հանգամանք,

որը նկատել է ճարտարապետ Բ. Արզումանյանը. այդ այն է, որ տեսադաշտից դուրս և հեռու ընկած տեղերում, քանդակները մանրամասնություն չունեն, այլ փորված են միայն զբանց հատու շրջագծերը: Այդպիսի բնույթ ունեն Մեծ եկեղեցու գմբեթի, Փոքր եկեղեցու արևելյան և հյուսիսային ու ժամատան հյուսիսային ճակատների լուսամուտների շրջանակների քանդակները, որն ապացույց է հուշարձանները կառուցող ճարտարապետի հմտության, քանդակները ռացիոնալ օգտագործելու խնդրում:

5. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բավականանալով վերը բերված ընդհանուր դիտողություններով, այժմ անցնենք հուշարձանների համառոտ նկարագրություններ:

Սարից դեպի դաշտը ձգվող լեզվակաձև հարթության վրա տեղավորված հուշարձանների գլխավոր խումբը հետևյալ դասավորություն ունի, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ:—

Լեզվակաձև հարթության սկզբում աղբյուրի շենքն է: Դրանից քիչ աջ՝ մեծ ծառի արմատների վրա բարձրացած խաչքարի պատվանդանը: Այդ երկուսի մեջտեղից գնացող կարճ ճանապարհի ծայրին վանքի դարբան է: Դարբասից ներս մեծ բակն է գտնվում, սկզբում նեղ, գնալով լայնացող: Դարբասից աջ՝ քառաժայռին կից գտնվում է բնակելի շենքերի մի մասը: Բակի ծայրին, համարյա ամբողջ լայնքով, տեղավորված են, ձախից՝ ժամատունը, աջից՝ Մեծ եկեղեցին, ժամատան գծից քիչ դեպի ետ (դեպի արևելք): Ժամատան և Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատների կազմած անկյունում գավթի շենքն է եղել: Ժամատան արևելյան կողմում գտնվում է Հին եկեղեցին, որը տեղադրված է ժամատան արևելյան պատի կենտրոնական մասի դիմաց և արևելյան ճակատով դուրս է ընկնում Մեծ եկեղեցու նույն ճակատի գծից: Ժամատան արևելյան ճակատի և Հին եկեղեցու հյուսիսային պատի միացման անկյունում տեղավորված է նշխարատունը: Մեծ եկեղեցու արևելյան և Հին եկեղեցու հարավային ճակատների կազմած անկյունում փոքր բակն է, որը հարավից բացվում է վանքի հարավակողմի դարավանդների վրա: Փոքր բակի արևելյան կողմում տեղավորված են հարավից՝ Փոքր եկեղեցին, իսկ հյուսիսից՝ մատուռը, միմյանց կից տեղադրված: Մեծ և փոքր բակերը իրար հետ կապվում են Մեծ եկեղեցու հարավային ճակատի առջևով

ձգվող, մոտավորապես 4 մ. լայնություն ունեցող մի հարթակով:

ա) Հին եկեղեցին տեղավորված է լեզվակաձև հարթության հյուսիս-արևելյան ծայրին, հյուսիսային խոր ձորակից քիչ հեռու, և դիրքն ավելի բարձր է կից գտնվող հուշարձաններից, օրինակ դրա և ժամատան հատակների բարձրության տարբերությունը 1,45 մ. է:

Դա մի պարզ շենք է, դրսից երկարավուն բառակուսի, իսկ ներսից խաչաձև: Ունի չորս խորան, որոնցից երկուսը տեղավորված են բեմի աջ և ձախ կողմերում, եկեղեցու մեջ բացվող մուտքերով: Մյուս երկու խորանները գտնվում են արևմտյան պատի մեջ բացված մուտքի աջ և ձախ կողմերում: Այս եկեղեցու չափերն են՝ ներսից— երկարությունը 7,6 մ., լայնքը 6,6 մ., իսկ բարձրությունը 11,9 մ.: Պատերի հաստությունը 1,1 մ. է: Խաչքների միացման անկյուններից բարձրացող կամարների վրա նստած է միջակ բարձրություն ունեցող գմբեթը: Գմբեթի և պատերի մեջ բացված շրջանակալ փոքր և նեղ լուսամուտներից շատ աղոտ լույս է ընկնում ներսը, այնպես որ նույնիսկ ամառվա ամենապայծառ օրերին այդտեղ մութն է: Շատ աղոտ լույս են ստանում արևելյան երկու խորանները իրենց փոքրիկ և նեղլիկ լուսամուտներից, իսկ արևմտյան խորանները բնավ լուսամուտներ չունեն և լույս են ստանում եկեղեցու արևմտյան պատին կից գտնվող դռներից: Բեմը տանող աստիճանները եղել են միայն հյուսիսային ծայրից և այժմ քանդված են: Նույն դրությամբ մեջ են և ժամատան մեջ իջնող եկեղեցու մուտքի աստիճանները:

Դատելով պատերի արտաքին և ներքին տեսքից, այս եկեղեցին սկզբում ամբողջովին շինված է եղել կոփածո քարից, ներսից կրով ծեփված: Հետագայում մի քանի անգամ վերանորոգվել է: Վերջին վերանորոգումը հավանաբար կատարվել է Մեծ և Փոքր եկեղեցիների շինության ժամանակ: Այս

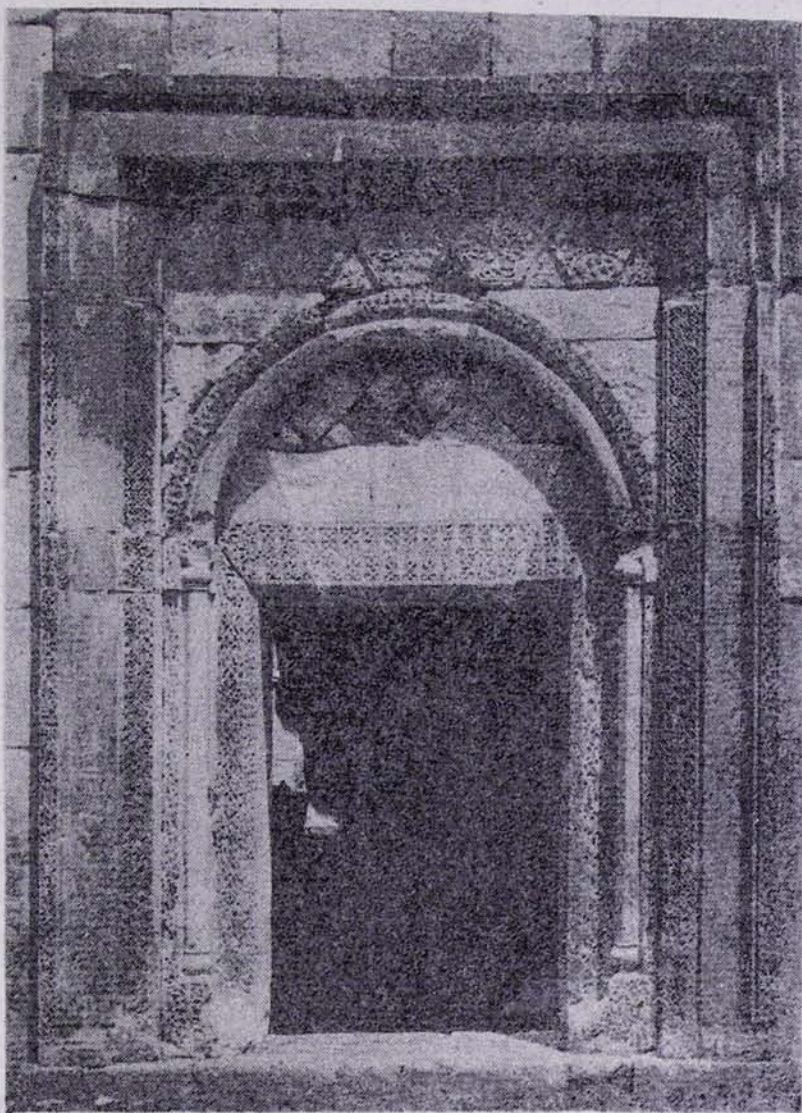
1. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյան, «Արցախ», Բաքու, 1895 թ.,

վերջին վերանորոգումը, կամարների հիմքից վեր, ներառյալ գմբեթը, կատարված է սրբատաշ քարով:

Քանդակազարդեր կան միայն երեք տեղում: Դրանցից մեկն արտաքուստ գմբեթի թմբուկի վերևում 35 սմ. լայնության երկրա-

քանդակը արտիդի մեջ լացվող լուսամուտի պսակն է՝ դրսից:

բ) Մեծ եկեղեցին.— Եթե Կ Գլխավորը պատկած դրությամբ դնենք, ճշտվել կստանանք այն պատկերը, որ ներկայացնում է Հին և Մեծ եկեղեցիների զիրար վրա մի-

Մեծ եկեղեցու արևմտյան դուռը

շափական քանդակների մի գոտի է, իր բնույթով և կատարողական արվեստով շատ նման Մեծ եկեղեցու նույն տեղում գտնվող քանդակներին: Երկրորդ քանդակազարդը եղել է եկեղեցու ներսում, բեմի ճակատին, ումբաձև մեծ շրջանակների մեջ առնված երկրաշափական և բուսական բնույթ ունեցող գեղեցիկ և ճաշակավոր քանդակներով: Երրորդ

մյանց նկատմամբ, ըստ որում վերին՝ կարճ՝ գծի տեղում Հին եկեղեցին է, իսկ ստորին՝ երկար՝ գծի զիրքում Մեծը:

Մեծ եկեղեցին գմբեթավոր սրահների տիպի, միջին չափերի մի շենք է, որը տեղավորված է Հին եկեղեցու հարավային ճակատից 1,5 մ. հեռավորության վրա: Ներսից դրա չափերն են— երկարությունը 13,5 մ.,

լայնքը 9 մ., իսկ բարձրությունը, մինչև դմբեթի վեղարի հիմքը 17,5 մ.: Պատերի հաստությունը 0,9—1,0 մ. է: Ըստ ձևի—արտաքուստ երկարավուն քառակուսի է, իսկ ներսից խաչաձև. խաչաձև է նաև տանիքը: Այս հուշարձանը, թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներսից, հույակապ տեսք ունի: Արտաքուստ պատերը զուսպ պարզություն ունեն, առանց ավելորդ զարդարանքների: Հարավային և արևելյան ճակատներում զույգ անկյունավոր, նեղ, բարձր և կամարակապ խորշերի կտրվածքները կենդանացնում են շենքի տեսքը: Հյուսիսային ճակատի խորշերը ծածկված են ժամատան շենքով: Հարավային ճակատի կենտրոնական մասում գտնվող երկար և նեղ լուսամուտը և դրա ստորին եզրի գծի վրա, քիչ հեռու տեղավորված երկու կլոր լուսանցքները, իրենց պարզ, բայց գեղեցիկ շրջանակներով, մեծ լրջություն և վեհություն են տալիս շենքին: Այս ճակատում միակ զարդարանքն է կենտրոնական լուսամուտի տակ տեղավորված, ճանկերում ոչխար բռնած, արծվի ցցուն բարձրաքանդակը: Թե ի՞նչ զարդարանք է եղել արևելյան ճակատին, դժվար է ասել, որովհետև դրա վերին շարքերի և լուսամուտների շրջապատի քարերը թափված են: Արևմտյան ճակատի զլխավոր զարդարանքը եկեղեցու զբլխավոր մուտքի շրջանակն է, իր շորս շարք, ասեղնազործի նրբություն ունեցող, լայն ու նեղ քանդակազարդերով և մուտքից վերև դասավորված գույնզգույն, տարբեր ձևերի քարերով, որոնց մի մասը նույնպես քանդակներով է զարդարված: Իր պարզությամբ և նրբությամբ աչքի են ընկնում բարավորի երկու կողմերում տեղավորված անկյունավոր, բարակ կիսասյուները, խոյակներից վեր ձգվող կիսազլանաձև կամարով: Ընդհանուր առմամբ Մեծ եկեղեցու արևմտյան մուտքի շրջանակը հիանալի է:

Այս եկեղեցու երկրորդ հյուսիսային մուտքը, որը բացվում է ժամատան միջից, համարյա թե նույն ձևավորումն ունի, այն տարբերությամբ, որ այստեղ դռան ճակատին դրված է մի հսկա, կիսաշրջանաձև քար, արևմտյան մուտքի տարբեր ձևերի և գույների քարերի փոխարեն:

Հուշարձանի դմբեթը բարձր է և գլանաձև: Գմբեթի թմբուկը, սաղավոր (երկթեք) տանիքների ցվիկների գծից վերև, ընդգրկված է կիսազլանաձև գոտով, որի վրայից բարձրանում են քսան զույգ բարակ կիսասյուներ, քանդակազարդ փոքր կամարներով միացած: Անշարժազրական շորս գլխավոր կողմերում գտնվող կիսասյուների մեջ բացված են երկար ու նեղ լուսամուտներ, առնված գեղաքանդակ շրջանակների մեջ: Մնացած բոլոր կիսասյուները միացնող կամարների տակ

տեղավորված են տարբեր քանդակներ ու ձև ունեցող քարեր: Գմբեթի թմբուկը վերևից, վեղարը կրող քիվի տակ, շրջանցում է ութանկյուն երկրաչափական ձևի քանդակի 41 սմ. լայնություն ունեցող մի գոտի:

Եկեղեցու ներքին տեսքը շատ տպավորիչ է և ընդարձակ: Գմբեթի և պատերի մեջ բացված չափավոր քանակի լուսամուտներն ու լուսանցքները բավարար չափով լույս են տալիս ներսին: Այնպես որ այստեղ ներքին լուսավորության հարցն ավելի բարեհաջող լուծումն է ստացել, Հին եկեղեցու համեմատությամբ:

Լայնանիստ և բարձր գմբեթը նստած է հյուսիսային և հարավային պատերին մոտ դրված, շորս գեղեցիկ և սլացիկ, հաղթ մուլթերի վրայից բարձրացող հուժկու կամարների վրա: Այդ մուլթերից արևելյան զույգը տեղավորված է արսիղի ծայրերին: Մյուս երկու մայթերը նեղ և մինչև խաչքների թաղը բարձրացող միջնորմով միանում են հյուսիսային և հարավային պատերին, որով այդ միջնորմների և արևմտյան պատի մեջ առաջանում են լայն և խոր խորշեր: Ճակատից կամարակապ այդ խորշերի թաղերը մինչև տանիքի սաղեղը չեն հասնում, որով թաղերի և տանիքի մեջ մնում է բավական մեծ տարածություն, իբրև փաղտնարաններ: Հետագայում հյուսիսային խորշի ճակատը փակել են մինչև կամարի հիմքը բարձրացող մի պատով, որով ստացվել է խորանանման մի փոքր սենյակ, որի մուտքը բացված է եկեղեցու արևմտյան պատին կից: Այդ սենյակի հորիզոնական առաստաղի մեջ, մուտքի կողմում բացված մի քառակուսի անցք տանում է խորշի թաղի տակ մնացած վերնահարկը, որի ճակատը բաց է: Ճակատի բացվածքի մեջտեղում, ցածի պատի վրա դրված է մի կարճ սյուն, որի խոյակը կպչում է խորշի կամարի կենտրոնին: Այդ վերնահարկը հավանաբար ծառայել է իբրև կատաղոմի, աղնվական դասի կամ անց համար: Դրա նմանը կա նույն ժամանակներում կառուցված Հառիձի տաճարում:

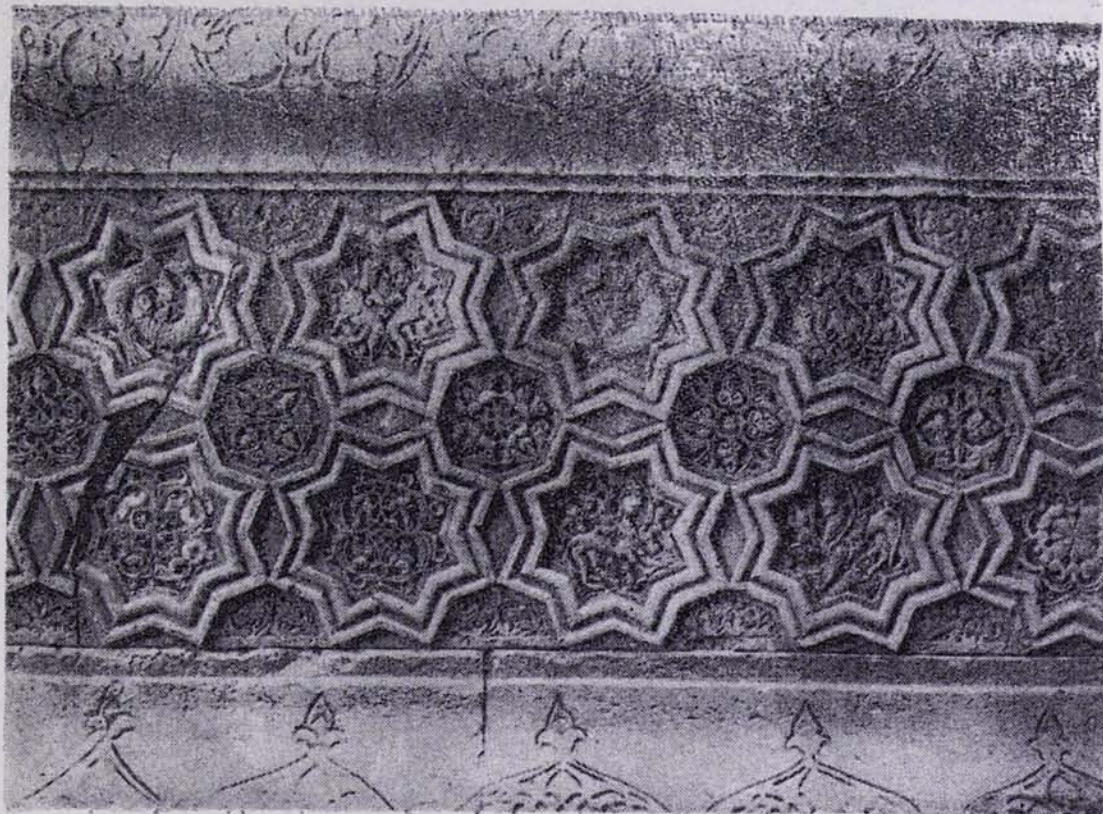
Արսիղի երկու կողմերում կան կրկնահարկ զույգ խորաններ: Վերին հարկի խորանների աստիճաններով բարձրացող մուտքը բացված է քեմի երկու ծայրերին, մուլթերի կողքից, իսկ ցածի հարկին՝ եկեղեցու մեջ: Այդ խորանները ունեն մեկական կարճ և նեղ լուսամուտներ, բացված եկեղեցու արևելյան պատի մեջ: Բնմը լույս է ստանում նույն պատի մեջ, արսիղի կենտրոնում բացված նեղ և երկար լուսամուտից:

Արսիղի կիսաշրջանաձև պատի մեջ 13 գուգավոր խորշեր կան, որոնք իրարից բա-

Ժանված են զույգ բարակ, կամարակապ կիսասյուներով: Նույնպիսի խորշեր մեզ պատահել են Խորանաշատի տաճարում: Բեմը բարձր է, աստիճանները հարավային ծայրում: Բեմի ճակատը զարդարված է այն հրաշալի քանդակներով, որոնց մասին մանրամասն գրել ենք «Քանդակազարդեր» վերնագրի տակ: Այս հիանալի քանդակները, արտիզի պատի միջի կամարակապ խորշերի հետ, մեծ հանդիսավորությամբ, շուրջ ու վիհությամբ են տալիս այս թափուր տաճարին:

Հե հրդիկի բացվածքի շուրջը: Պատերի հաստություներ 0,9—1,0 մ. է:

Արտաքուստ դա մի պարզ կառուցվածք է, որի արևմտյան ճակատն է միայն երևում և հարավային պատի մի փոքրիկ հատվածը, Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատի գծից դուրս, դեպի մեծ բակը, իսկ հյուսիսային պատը, դրված լինելով այդ կողմի խոր ձորակի եզրին, տեսանելի չէ, ձորակի լանջին խիտ բուսած ծառերի պատճառով, և մյուս պատերով կցված է— արևելքից նշխարա-

Մեծ եկեղեցու բեմի ճակատի քանդակազարդը

Տաճարի ներքին տեսքն ամբողջացնելու համար մնում է հիշել հարավային պատի մեջ տեղավորված լայն պատուհանի (պատերհան) մասին, որի բացվածքը շրջանակված է տափակ, սյունաման կողերի վրայից բարձրացող սրագագաթ կամարով:

դ) Ժամատունն, իբրև օժանդակ շենք, իր դիրքով ծառայում է և՛ Հին և՛ Մեծ եկեղեցիներին: Դա տեղավորված է Հին եկեղեցու արևմտյան և Մեծ եկեղեցու հյուսիսային պատերին կից: Չափերը համարթա թե սովորական են այդ տիպի շենքերի համար— երկարություներ 13 մ., նույնքան և լայնքը՝ ներսից, իսկ բարձրություներ 9,35 մ. է մին-

տանը և Հին եկեղեցուն, իսկ հարավից՝ Մեծ եկեղեցուն:

Շատ գեղեցիկ է ձևավորված արևմտյան պատի կենտրոնում բացված գլխավոր մուտքը: Մուտքի բացվածքը վերից և կողերից շրջանակում է նուրբ քանդակների մի շերտ: Այդ շերտի կողերից աստիճանաբար դեպի դուրս տեղավորված են զույգ նրբակերտ կիսասյուներ, որոնց խոյակներից վեր բարձրացող պալտաձև կամարները շրջանցում են մուտքի մեծ ճակատաքարը: Այդ բոլորն առնված է բարդ պրոֆիլ ունեցող մի մեծ շրջանակի մեջ, որի կողերը վերին՝ պալտաձև կամարի գագաթի գծի վրա, ուղիղ առ-

կյան տակ բեկվում են դեպի ներս, նորից բարձրանում, կրկին բեկվում և հասնելով մուտքից վերև գտնվող լուսամուտի ուղղությամբ, սլանում են վեր և շրջանակում լուսամուտի բացվածքը: Այդ շրջանակի բեկման երկրորդ աստիճանի վրա, աջից՝ մի հուշկապարիկի, իսկ ձախից՝ եզի վրա հարձակված առյուծի բարձրաքանդակներն են տեղավորված: Թուշուների և վարդերի բարձրաքանդակներ կան նաև հիշյալ ճակատի հարավային և հյուսիսային փոքր լուսամուտների պսակների թևերի վրա:

Ներքուստ ժամատուռը հուշկապ տեսք ունի: Պատերին ավելի մոտ և իրարից հեռու տեղավորված չորս հուժկու գլանաձև սյուներով և դրանց ու որմասյունների վրայից բարձրացող կամարների վրա հաստատված թաղերով, ներսից շինքը բաժանվում է ինը, իրար անհավասար բաժանմունքների: Կենտրոնական բաժանմունքում, սյուների խոյակների վրայից բարձրացող փխաշրջանաձև, կրկնակի կամարների և զեղաքանդակ առաքաստների վրա, նստած է լայն, 4,9 մ. տրամագիծ ունեցող, ութանկյունի երդիկը: Երդիկի հիմքը կազմում է բարդ պրոֆիլ ունեցող մի լայն քիվ, որի վրա բարձրանում է կիսագլաններով եզերված ֆրոնտալափակյալ ձևերի լայն շերտ, որը շրջանցում է երդիկի բացվածքը: Չորս սյուները և դրանց դիմաց դրսևող որմասյուները վերևից միացնող կամարների վրա նստած են մնացած ութ բաժանմունքների առաստաղները, որոնցից խաչաձև դասավորված միջին չորսը թաղապատ են, մնացած չորս անկյունային բաժանմունքներից երեքինը հարթ, հորիզոնական են, իսկ չորրորդինը՝ հյուսիս-արևելյանը՝ անկյուններից խաչմերուկ իրար հասող փոքրիկ կամարներով գտնվում: Անկյունային երեք հորիզոնական առաստաղները կազմված են մեծ սալերից, որոնք իրարից բաժանվում են խաչանման դասավորությամբ գրված նեղ և երկար քարերով: Այդ սալերից յուրաքանչյուրը մի մեծ վարդաքանդակ ունի, վարդադույն ներկված: Դրանցից հարավ-արևմտյան բաժանմունքի առաստաղի վարդերը քանդակված չեն, այլ միայն ներկված:

Ժամատան հարավ-արևելյան անկյունում կան զույգ, երկհարկանի խորաններ: Դրանք տեղավորված են Հին և Մեծ եկեղեցիների, իրար մոտ գտնվող պատերի մեջ մնացած, 1,5 մ. լայնությամբ ունեցող միջանցքում: Վերին հարկի խորանի թաղը կոր գծով հենված է Մեծ եկեղեցու հյուսիսային պատին: Դեպի այդ խորանի մուտքն են տանում պատի մեջ հազված վեց հատ քարե աստիճաններ, որոնցից ցածինը ժամատան հատակից 1,5 մ. բարձրությամբ մնում է օդում

կախված: Պետք է ենթադրել, որ այդ աստիճաններից օգտվելու համար, դեպի Հին եկեղեցու մուտքը տանող աստիճաններով բարձրանում էին այդ մուտքի առաջ շինված (այժմ քանդված) բարձր հարթակի վրա, և այդտեղից մի քայլով անցնում կախված աստիճանի վրա:

Ներքուստ ժամատան զարդարանքն են կազմում երկուական քարերից բաղկացած, հիանալի քանդակներով զարդարված առաքաստները և հարավ-արևմտյան սյան գլանը շրջանցող բարձրաքանդակ կամարակապ բարակ զույգ սյուները և խոյակի ճակատի վահանաձև քանդակները:

Բացի արևմտյան, գլխավոր մուտքից, ժամատան միջից երեք դռներ տանում են դեպի նրան կից հուշարձանները — արևելյան պատի հյուսիսային ծայրից՝ դեպի Ձշխարատունը, նույն պատի կենտրոնից՝ դեպի Հին եկեղեցին և հարավային կողմից՝ խորաններից քիչ հեռու՝ դեպի Մեծ եկեղեցին:

Արևմտյան պատի մեջ բացված երեք, և հյուսիսայինի երկու լուսամուտները բավական չէին լինի լուսավորելու այդ ընդարձակ շինքը, եթե չլինեք լայնանիստ և մեծ բացվածք ունեցող երդիկը: Ենթադրվում է, որ երդիկը ծածկված է եղել սյունազարդ ցածր գմբեթով — ուստի դալով:

Ժամատան հատակն ավելի ցածր է թե՛ Հին և թե՛ Մեծ եկեղեցիների հատակներից:

դ) Նշխարատունը գտնվում է հուշարձանների կենտրոնական խմբի հյուսիս-արևելյան կողմում, Հին եկեղեցու և ժամատան պատերի միացման անկյունում: Կրաքարից և խաչքարերի բեկորներից, ավելի ուշ ժամանակում շինված մի օժանդակ, հասարակ շենք է 5,1×3,4 մ. չափերի: Ենթադրվում է, որ դա շինված է իրեն նշխարատուն: Այդ ենթադրությունը հիմնավորվում է գլխավորապես հյուսիս-արևելյան անկյունում, պատի մեջ գտնվող, բուխարիի առկայությամբ: Ժամատան պատին կից, մուտքի առաջ գտնվող մի մասը, մոտավորապես 1,5 մ. լայնությամբ, թաղապատ է, իսկ մնացած մասի առաստաղը՝ վրանաձև: Լույսն ստացվում է առաստաղի կենտրոնում բացված երդիկի փոքր անցքից և հյուսիսային պատի մեջ գտնվող նեղ լիկ լուսամուտից:

ե) Գավիթը տեղավորված է եղև Մեծ եկեղեցու արևմտյան ճակատի երկարությամբ (11 մ.), իսկ լայնքը ժամատան հարավային պատի այդ կողմից դուրս գրված պատի չափ (մոտավորապես 3 մ.):

Ըստ երևույթին գավիթը շինված է ավելի ուշ ժամանակ: Դատելով տեղում մնացած երկու սյան խորխոսների առկայությունից, դրա արևմտյան ճակատը սյունազարդ է եղել:

զ) Փոքր եկեղեցին տեղափոխված է հուշարձանների կենտրոնական խմբից անջատ, փոքր բակի հարավ-արևելյան կողմում, լեզվակաձև հարթության ծայրին:

Սա փոքրիկ ու գողտրիկ, գմբեթակիր, ներսից խաչաձև և դրսից ութկողանի մի շենք է, 8 մ. բարձրությամբ և $3,75 \times 3,43$ մ. ներքին չափերի: Չնայած արտաքին վնասվածքներին, այս հուշարձանը վերին աստիճանի գրավիչ և հաճելի տեսք ունի:

Դրա ստորին մասը կարճ և հաստ թմբուկի ձևով բարձրանում է հուշարձանը շրջանցող նեղ սալահատակի վրայից, մի լայն քարաշարքի բարձրությամբ: Այդ թմբուկի վերևից շենքը գոտկվում է մի պարզ քիվով, որից վերև հուշարձանն ութանկյունի է: Չորս գլխավոր ճակատներում բացվում են փոքրիկ լուսամուտներ, որոնցից արևմտյանը կլոր, իսկ մյուսները կարճ և նեղ են: Լուսամուտներ չունեցող մյուս չորս ճակատներում կան անկյունավոր խորշեր, որոնց գազաթևերը զարդարված են ճառագայթաձև դասավորված կիսակոնաձև փորվածքով: Խորշերի և լուսամուտների գազաթևերը պատկաձև պատելով հուշարձանը շրջանցում է բարդ պրոֆիլ ունեցող մի գեղաքանդակ գոտի: Այդ գոտու վրա, լուսամուտներից և խորշերից վերև, դրված են թռչունների և առյուծների բարձրաքանդակներ: Բարձրաքանդակներից նշանավոր է հյուսիսային ճակատին տեղավորված, համարյա բնական մեծությամբ մի արծիվ, կուռցում մի մեծ օձ կամ վիշապ բռնած: Հուշարձանի ութանկյունի պատերի վերևից շրջանցում է մի պարզ քիվ, որի վրա նստած է նեղ, թեք և նույնպես ութանկյունի, սալապատ տանիքը, որի կենտրոնում բարձրանում է գմբեթի չորս փոքրիկ լուսամուտներ ունեցող թմբուկը, ծածկված կոնաձև վեղարով: Նուրբ քանդակներով է զարդարված միակ՝ արևմտյան կողմից՝ մուտքի շրջանակը և դրա կողերում դրված կարճ կիսասյուների խոյակների ճակատները: Որմասյուների խոյակների վրայից բարձրանում և մուտքի ճակատքարն է շրջանցում մի թեթև, սրածայր կամար: Ներքուստ խաչաձև դասավորված արքիդները կիսաշրջանաձև են, բացառությամբ արևմտյանի, որը քառանկյունի է, դրա մեջ է բացվում հուշարձանի մուտքը: Արքիդների միացման տեղում դուրս ընկած անկյուններում տեղավորված են բարակ գլաններ, կողքերից անկյունավոր կտրվածքներով:

Այս հուշարձանը ներսից բոլորովին անվթար է մնացել:

է) Մատուռը, որը գտնվում է Փոքր եկեղեցուն կից՝ հյուսիսից, ներսից $2,4 \times 1,5$ մ. և $2,5$ մ. բարձրությամբ մի փոքրիկ շենք է, պատերը սրբատաշ քարից: Մուտքի շրջա-

նակը զարդարված է մի շարք բուսական քանդակներով: Դրսից հուշարձանը պատված է առանց շաղախի քարերով: Տանիքը հողածածկ է:

ը) Զանգակատուն.— Նախքան մյուս հուշարձանների նկարագրությունը շարունակելը, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ մի քանի խոսք ասել այդ հուշարձանի մասին, որի հետքն անգամ այժմ չի երևում: Դրա մասին հիշատակում են Մակարավանքի մասին գրող քանասերներից ոմանք, առանց տեղը որոշելու: Դրանցից հնագույնը՝ Ս. Զալալյանը միայն աղոտ ակնարկով հիշատակում է զանգակատան տեղը: Ժամատունը (ըստ Զալալյանի՝ գավիթը) նկարագրելուց հետո, գրում է. «Կից սորա չբնադաշեն զանգակատուն, առ որով է փոքր գմբեթազարդ եկեղեցի, շքեղ քանդակագործութեամբ կառուցնալ քի թուին Հայոց Ուե՛ն»: Այս խոսքերից կարելի է եզրակացնել, որ զանգակատունը եղել է փոքր բակի հյուսիսային ծայրին, Հին եկեղեցու, մատուռի և Փոքր եկեղեցու մոտ:

թ) Դարբասը, ինչպես հիշել ենք, գտնվում է մեծ բակի արևմտյան, նեղ ծայրին: Դրա $2,9$ մ. լայնություն ունեցող բացվածքը փորված է կրաքարի ժայռի մեջ: Շերտավոր կրաքարից շինված աղեղնաձև թաղը հիմքված է կողքերի ժայռերի վրա: Աջ կողմից ժայռի ճակատը, թեք պատի ձևով, երեսպատված է անտաշ կրաքարի մեծ կտորներով, որը շատ գրավիչ տեսք ունի: Մուտքի ճակատը, ըստ երևութի՝ պատած է եղել սրբատաշ, ամուր քարից շինված կամարով, որից ձախ կողմում մնացել է կամարի հեմարան կազմող մի մեծ քար, որի վրա քանդակված են երեք կարճ կիսասյուների, իրարից բաժանված ուղղանկյուն կտրվածքներով, մուտքի ներսի կողմից եզրված բուսական զեղեցիկ քանդակների նեղ շերտով: Աջ կողմում մնում է նման մի քարի բեկոր:

ժ) Աղբյուրի ճոր հայտնաբերված շենքը գտնվում է վանքի դարբասից դուրս, մոտավորապես $50-60$ մ. հեռավորության վրա, դեպի արևմուտք: Շենքի ճակատն ուղղված է դեպի վանքը: Դրսից և ներսից պատերը սրբատաշ քարից են: Բացվածքը 7 մետր է, ներսից երկարությունը $7,25$ մ., իսկ լայնքը $3,14$ մ.: Պատերը կանգուն են մնացել $1,5-2$ մ. բարձրությամբ: Այս հուշարձանը լրիվ պահված չլինելու պատճառով, առ այժմ պարզ չէ թե՛ դա փակ-կամարակալ և թաղապատ, թե՛ բաց շենք է եղել: Մասնակի պեղումներից հայտնաբերվեցին, արևմտյան և

1. Սարգիս վարդապետ Զալալյան, «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տփլիս, 1842 թ., էջ 147:

հարավային պատերի կազմած անկյունում, «սրբատաշ քարից շինված ջրի մի ավազան, որից հարավային պատի միջով բացված է մի նեղ անցք, ջուրը դուրս հոսելու համար: Արևմտյան պատի կենտրոնում դրված մի մեծ քարի վերին եզրին հղած աղեղնաձև փորվածքները ցույց են տալիս, որ այդտեղից է ջուրը հոսել ավազանների մեջ: Այդ փորվածքների մեջտեղի գծի վրա, քիչ վերևում, հողի մեջ մնացել է ջրատար առվի ծայրը, որի երկու կողքերին դեռևս մնացել են իրար զուգահեռ տեղավորված երկու երկարավուն, սրբատաշ քարեր: Հավանաբար ջուրը բերված է եղել նույն ուղղությամբ, մոտավորապես 300 մետր հեռու, սարի լանջից բխող աղբյուրից, քարից կամ կավից շինված խողովակներով:

Ժա) Բնակելի շենքեր, ինչպես և տնտեսական այլ օժանդակ կառուցվածքներ շատ են եղել, ցրված վանքի շուրջը, թե՛ պարսպից ներս և թե՛ դրսում, բացառությամբ հյուսիսային խոր ձորակի: Այդ շենքերի հետքերը նկատելի են քանդված պատերի և փոսերի ձևով: Մեծ բակի հարավ-արևմտյան անկյունում, դարբասի մոտ, իբրև բացառություն, դեռևս կանգուն մնացել են երկու բավական մեծ սենյակների պատերը, որոնցից մեկում պահվել է մի թաղապատ լայն խորշ և պատի միջի բուխարիկը: Հավանաբար 19-րդ դարում, երբ վանքը դեռևս վանահայր ուներ, այս շենքը բնակելի է եղել:

Ժբ) Պարիսպներից շատ աննշան հետքեր են մնացել քարաշարքերի (մեծ ծառի մոտերքը) և հողաթմբերի ձևով: Դրանց ուղղության և երկարության մասին դժվար է որևէ բան ասել, առանց հատուկ հետախուզումների:

Ժգ) Գերեզմանատունը գտնվում է վանքի դարբասից մոտավորապես 100—120 մ. հեռու, աղբյուրի շենքից դեպի արևմուտք գտնվող մի բարձրության վրա, որը ծածկված է մեծ ու փոքր ծառերով և մացառով: Այդտեղ այժմ նկատելի են միայն մի տասնյակ զանազան ձևի տապանաքարեր, որոնցից մի մասը բերված է վանքից (մի սլան բուն), մի մասն էլ՝ երևի՝ մոտակա գյուղատեղի գերեզմանոցից (խաչքարեր): Թվադիր ունեն միայն հայր Թորոսի (ՌՃԿԱ) և Դուրմիշի որդի Քասպարի տապանաքարերը: Պարզ է, որ սա վանքի հին գերեզմանատունը չէ, այլ ավելի նոր ժամանակի՝ 17—18-րդ դարերի: Թե վանքը հնում իր հատուկ գերեզմանատունն է ունեցել, այդ մասին կասկած չի: Ինչի չի կարող, սակայն դրա տեղն այժմ հայտնի չէ: Հավանաբար այդ գերեզմանատան տապանաքարերը քանդել և օդ-տագործել են, վանքի թափված և քանդված քարերի հետ միասին, ինչպես և վանքի բակում, թերևս և ժամատան մեջ եղած տապանաքարերը: Վերջինների մասին որոշ հիշատակություններ կան նաև վիճադրության մեջ, օրինակ № 3 և 11 արձանագրություններում: Այժմ վանքի բակում և ժամատանը որևէ տապանաքար չի նկատվում:

6. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆԸ

«Մակարավանք» անունը հիշատակում է 13-րդ դարի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին: Պատմելով Գողթավանքի հնագույն եկեղեցու շինությունն ավարտելու և այդ առթիվ եղած տոնակատարությանը մասնակցող ժամանակի ակնավոր մարդկանց մասին, պատմիչը հիշատակում է, որ Հաթերի Վաթիթանգ իշխանի կին Արզու խաթունը, իր աղջիկների հետ, ածի փափուկ մազից (երևի դժբիկից) մի գեղեցիկ, ասեղնագործ, նկարազարդ վարագույր է գործում և նվիրում Գողթավանքին, և վերջն ավելացնում է. «...և ոչ միայն այս եկեղեցոյս արար ծածկոյթ, այլ և այլոց եկեղեցեաց, Հաղբաստայ և Մակարավանից և Դատի վանից»:

Վանքի բազմաթիվ վիճադրությունների մեջ միայն մեկ տեղում, մեր № 7-ի տակ դրված, Աշոտի (Վասակի և Հասանի եղբայր) նվիրատվական արձանագրության մեջ է հիշվում «Մակարավանք» անունը: Մնացած

արձանագրությունների մեջ հաճախ հիշվում են «եկեղեցի», «ուխտ» բառերը, և միայն 19 արձանագրությունների մեջ հիշատակված է «Աստվածածին» անունը: Այդ 19 արձանագրություններից 6 հատը փորագրված են Մեծ եկեղեցու, իսկ 13-ը՝ ժամատան պատերին, որից պետք է եզրակացնել, որ այդ անունը հատուկ չէ հուշարձաններից որևէ մեկին, այլ հավաքական, ընդհանուր է հուշարձանների խմբի՝ վանքի համար: Հավանական է, որ վանքի հիմնադրման, սկզբնական շրջանում «Աստվածածին» կոչված լինի Հին եկեղեցին և հետագայում այդ անունը փոխանցվել է ամբողջ վանքին:

Նկատի ունենալով, որ Մակարավանքի հուշարձաններն առանձին հատուկ անուններ չունեն, կամ եթե ունեցել են՝ մեղ չեն հասել, վանքի երեք եկեղեցիները մեկը մյուսից տարբերելու նպատակով, գործ ենք ածել Հին, Մեծ և Փոքր բառերը, իբրև հատուկ անուններ:

(Շարունակելի)

1. Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 204: